



# Een goed verhaal over democratie

door Lambert Pasterkamp en Madelon Grant

Het publieke debat in Nederland verdient de laatste jaren geen schoonheidsprijs. De opinies, meningen en ervaringen vliegen je om de oren. Het persoonlijke staat centraal, maar vaak zonder dat het raakt. Het geheel ziet eruit als een permanent gevecht om voorrang. Het lijkt wel een kiosk.

Een kiosk biedt een veelheid aan media. Nieuwskoppen, opinies en *lifestyle* schreeuwen er om aandacht. De *human interest* voert de boventoon. Er is veel dat je niet aanstaat, en altijd wel iets dat irritatie oproept. Op z'n best roept de kiosk verwondering op over wat er toch allemaal te koop ligt. Je loopt een rondje, en nadat je iets hebt gevonden van je eigen gading, ga je snel weer weg.

Dit gevecht om aandacht in onze samenleving gaat over allerlei onderwerpen. Mede als gevolg van globalisering is onze samenleving nogal in beweging.<sup>1</sup> We debatteren intensief met elkaar over de gevolgen daarvan. Het gaat dan bijvoorbeeld over sociale ongelijkheid of over verduurzaming. Het gaat over cultuur en religie, over botsende vrijheden en waarden. Dat zijn belangrijke thema's, maar het publieke debat brengt ons nauwelijks verder. We zien verbetering, oplopende emoties, winnaars en verliezers... Wat gaat er mis? En kan het ook anders?

In dit essay willen we verkennen hoe we de gezamenlijkheid in het democratische gesprek met elkaar zouden kunnen versterken. We kiezen daarbij het perspectief vanuit de politiek, omdat we schrijven vanuit het Wetenschappelijk Instituut van een politieke partij. Dat betekent niet dat de samenleving geen verantwoordelijkheid draagt. Beiden, politiek en samenleving, ontmoeten en beïnvloeden elkaar immers in het publieke debat. Maar vanuit haar machtspositie heeft de politiek een voorbeeldfunctie.

Tegenover de kiosk willen we een ander beeld zetten. Dat is het beeld van de kerk, of nog preciezer: de *ecclesia* waarnaar de kerk vernoemd is. Vanuit dat beeld pleiten we ervoor om meer het goede te zoeken, meer het gezamenlijke te ervaren en meer ruimte te laten voor imperfectie.

### **To be or not to be**

Voordat we kijken naar de kerk, werken we eerst het beeld van de kiosk nog wat verder uit. Want wat is er mis met kritische consumenten en profilerende politici in het publieke debat? Dat zit in het volgende: je kunt zeggen dat we in de kiosk wel *bij* elkaar, maar niet *met* elkaar zijn. En dat is risicovol, want daardoor verliezen we het goede dat een samenleving kan bieden.

In een 'kiosksamenleving' verliezen we het gevoel ergens bij te horen. We verliezen de voeling met groepen mensen die niet in staat zijn zich te laten gelden. En we verliezen de waarheid, die slachtoffer wordt van een politiek waarin perspectieven niet naast elkaar, maar tegenover elkaar komen te staan.



#### **AUTEURS**

Lambert Pasterkamp is wetenschappelijk medewerker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

Madelon Grant is adviseur inclusie voor de ChristenUnie.

Een publiek debat waarin het 'kioskmodel' domineert, leidt dan ook tot gevoelens van ontheemding, tot polarisatie en zelfs tot *post-truth politics*. Sinds de Brexit en Trump hebben we daar op allerlei manieren kennis mee gemaakt. Onze kiosk is gevuld met blokkeerfriezen en zwarte piet-demonstranten. We lezen over Ongehoord Nederland en Omroep Zwart. In de schappen roepen QAnon en Viruswaarheid om aandacht.

Aandacht gaat in ons publieke debat alleen naar wie zich onderscheidend zichtbaar weet te maken. Zo gaat dat in een kiosk. *To be or not to be* wordt een kwestie van aandacht weten te genereren voor jouw particuliere identiteit. Dat maakt van het publieke domein een arena waarin een gevecht wordt gevochten, in plaats van een platform voor verkenning en dialoog.

Als we alleen maar kunnen winnen ten koste van anderen, dan wordt samenleven een *zero-sum game*: er kan er maar één winnen. Voor de meer competitieve types is dat wellicht aantrekkelijk. En veel mensen voelen zich aangetrokken om als supporter de strijders van hun keuze aan te moedigen. Maar echt veilig is het voor niemand, en veel mensen haken teleurgesteld af. Het 'samen' van de samenleving raakt uit het zicht.

### De kerk versus de kiosk

Wij maken ons zorgen om verbroken verbindingen in de samenleving. Het kioskmodel is onprettig, onfatsoenlijk en onhoudbaar. Zijn er inspiratiebronnen die ons een andere 'manier van samenzijn' kunnen leren dan die van de kiosk? Wij denken van wel en zetten tegenover de kiosk graag de kerk.

De kerk zal niet bij iedereen even warme gevoelens oproepen. De kerk staat er soms gekleurd op in het nieuws. Bovendien, de kerk is toch de plek waar God wordt aanbeden? We leven toch niet in een theocratie? Allemaal waar. Toch zeggen we het de Vlaamse hoogleraar Rik Torfs na als hij stelt dat de kerk fantastisch is.<sup>2</sup> De kerk is fantastisch, en ze kan ter inspiratie dienen voor het publieke debat in Nederland.

Om de vertaalslag naar het publieke debat te kunnen maken, gaan we in dit essay uit van de kerk als *ecclesia*. Daaronder verstaan we een gemeenschap van mensen die zich samengeroepen voelen in naam van iets dat hen overstijgt. In het Nieuwe Testament wordt in het Grieks gesproken over de kerk als *ecclesia*. Dat beeld kenden de toenmalige lezers goed, want de *ecclesia* was van oudsher de Griekse volksvergadering.

In Athene kwamen stemgerechtigde burgers – geen slaven, vrouwen en buitenlanders – regelmatig samen om beslissingen te nemen over bestuurlijke meningsverschillen.

Het woord *ecclesia* komt van roepen ('*kaleo*'). De burgers werden uit hun dagelijkse routine (Grieks: '*ek*') geroepen om samen hun verantwoordelijkheid te nemen voor het gezamenlijke leven, de *polis*.

Dit beeld van de *ecclesia*, dat dus model gestaan heeft voor de kerk, is een mooi tegenbeeld voor de kiosk. Wij geloven dat deze christelijke opvatting van *ecclesia* ook voor het publieke debat in Nederland van toegevoegde waarde kan zijn.

### Mensbeeld

We werken hierna in één punt uit hoe die inspiratie voor het publieke debat eruit kan zien. Voordat we oversteken van kiosk naar kerk, kijken we eerst nog naar hoe ze zich tot elkaar verhouden. Is de kerk echt zo'n wezenlijk andere plaats dan de kiosk? Ja en nee.

Op veel plekken op deze wereld – en ook lange tijd in het Westen – zien mensen zichzelf eerst en vooral als deel van een geheel. Men ziet zich bijvoorbeeld als onderdeel van een gezin, een stad of zelfs de hele kosmos. De mens maakte op organische wijze deel uit van een omvattende werkelijkheid. Denk aan de stam, de patriarchale familie, de dorpscultuur, de standenmaatschappij of een koninkrijk.

De bepalende momenten in de Westerse cultuurgeschiedenis – de Reformatie, de Verlichting, de Romantiek – markeren de ontwikkeling van een traditie waarin geleidelijk aan de leefwereld van de individuele mens centraal komt te staan. We begrijpen onszelf steeds minder vanuit een omvattende kosmische of goddelijke orde of in termen van doel en bestemming.

Daarmee neigen we het leven minder als 'van nature gegeven' te bezien, en meer als iets dat zelf vormgegeven dient te worden. Anders gezegd: was aanvankelijk de wereld het toneel waarop de mens verscheen, nu wordt steeds vaker het individu het toneel waarop de wereld verschijnt. De keuzen van het individu en de innerlijke overtuigingen van de persoon komen centraal te staan. Dit komt het duidelijkst naar voren in de dominante politieke traditie van het Westen: het liberalisme.

In de westerse liberale politieke traditie is een belangrijke rol weggelegd voor het individu. Je zou zelfs kunnen zeggen dat er in de liberale traditie sprake is van 'de uitvinding van het individu'.<sup>3</sup> Volgens diverse hedendaagse denkers heeft het christendom een bepalende rol gespeeld in de opkomst van het liberale denken. Cruciale elementen uit de liberale politieke traditie – de scheiding van kerk en staat, de rechtsstaat, de democratie en het denken in termen van individuele rechten en menswaardigheid – zijn eigenlijk niet volledig te begrijpen zonder kennis van de traditie waarin ze zijn ontstaan.<sup>4</sup>

### Onze eigen positie

Dat het christendom een bepalende rol heeft gehad in het ontstaan van de liberale traditie wil niet zeggen dat het er helemaal mee samenvalt. Liberalen van nu waarderen de christelijke erfenis waaruit ze mede zijn ontstaan wisselend. En andersom geldt dat christenen verschillend aankijken tegen onze huidige politieke orde.

Het christendom is een van de bronnen van de liberale traditie, maar het fungeert ook als moreel kompas om te oordelen over nieuwe ontwikkelingen. Dat maakt dat er in het christeliksociale denken een zekere spanning besloten ligt ten aanzien van eigentijdse ontwikkelingen. Zo stelde Groen van Prinsterer dat de verlichtingswaarden vrijheid, gelijkheid en broederschap evangelische waarden zijn. Tegelijkertijd ontwaart hij erachter een geest van doorgesloten autonomie en opstand tegen God.<sup>5</sup>

Ook in deze tijd kan een dergelijke spanning voelbaar worden. Hoe moeten we aankijken tegen actuele debatten rond identiteit? Hoe om te gaan met de urgente globaliseringsvraagstukken die we in de inleiding noemden? Als auteurs van dit essay merkten we bij het schrijven dat je heel verschillend aan kunt kijken tegen de politieke ontwikkelingen in je eigen tijd: soms hadden we botsende opvattingen.

Niet minder geldt dit voor de ChristenUnie als geheel. Het interne partijdebat voelt soms spannend aan. Dat je als christenen verzameld bent in een politieke partij, wil nog niet zeggen dat je overall hetzelfde over denkt. Dat maakt de hoofdvraag van dit essay urgent: hoe kunnen we de gezamenlijkheid in het democratisch gesprek met elkaar versterken, binnen en buiten de partij?

Voor ons als auteurs geldt dat we elkaar vinden in het beeld van de *ecclesia*, dat we plaatsen tegenover het beeld van de kiosk. We geloven dat het christelijk geloof een inspirerend beeld van die *ecclesia* neerzet, en dat dit opnieuw het publieke debat kan voeden, zoals dat in het verleden ook gebeurde bij het ontstaan van onze democratie.<sup>6</sup> Daarom willen we drie elementen die we in die christelijke *ecclesia* waarderen, proberen te vertalen naar de politiek.

Ten eerste gaat het zowel in de *ecclesia* als in de politiek om *een gemeenschappelijke onderneming*. Het christendom biedt een eigen, hoopvol perspectief op dat gemeenschappelijke. De kerk heeft daarbij de gelijkheid van alle mensen benadrukt.

Ten tweede gaat het in die gemeenschappelijke onderneming om *een zoektocht naar het goede*. In christelijke termen is dat goede Gods gerechtigheid. En onze politieke zoektocht kan beschreven worden in termen van dienstbaarheid aan elkaar.

Ten derde is het christelijk geloof gebouwd op *onvolmaaktheid en genade*: het kent ruimte voor imperfectie. En die ruimte komt de *ecclesia* – het publieke debat waartoe we elkaar roepen – alleen maar ten goede.

### Het gezamenlijke ervaren

Een diepe christelijke intuïtie is dat de mens alleen tot zijn recht kan komen in relatie tot andere mensen. ‘Het is niet goed dat de mens alleen is’, zegt God in het Bijbelboek Genesis. In relaties tussen mensen bloeit het goede leven op. Dat komt omdat de mens in een relatie niet alleen voor zichzelf leeft. Hij of zij ‘geeft’ zich ook aan anderen. En wie geeft, die ontvangt – een andere christelijke notie.

Wie denkt te weten hoe de wereld in elkaar zit, mist ontegenzeggelijk de kans diezelfde wereld beter te leren kennen.<sup>7</sup> Eén van de risico’s van ons kiosk-achtige publieke debat is dat we in een bubbel worden gezogen van vooral gelijkgestemde medemensen. Dat gebeurt op scholen, in kantoren, in buurten – en ja, ook in kerken en in politieke partijen. Helaas lijken mechanismen zoals het gebruik van algoritmes op internet, die onze persoonlijke voorkeuren registreren om ons daarmee alleen zaken voor te schotelen die in lijn zijn met onze eigen interesses en perspectieven, deze tendens te versterken.

De christelijke *ecclesia* leerde in gemeenschappen nadrukkelijk dat de wederkerigheid zich niet beperkt tot relaties met ‘mensen zoals wijzelf’ - mannelijke stemgerechtigde burgers bijvoorbeeld. Wederkerigheid geldt juist ook de ‘anderen’: de vrouwen, de slaven, de buitenlanders. Het samengeroepen zijn in naam van iets dat overstijgend is, hielp bij het relativeren van verschillen en het leren ontvangen van elkaar.

Als we afleren andere perspectieven mee te nemen in onze gedachtevorming, komt onze samenleving in het gedrang. Een democratische samenleving is immers meer dan de som der delen. En dat ‘meer’ vraagt om verbeelding: we moeten voor onszelf en voor anderen een voorstelling kunnen maken van een gezamenlijke ruimte waarin niet alleen ons eigen perspectief ertoe doet, maar ook dat van anderen.

In zo’n gezamenlijke publieke ruimte kunnen verschillende bubbels gelijkgestemden niet naast elkaar of langs elkaar heen bestaan. Ze moeten daar met mensen uit andere bubbels leren samenwerken om hun eigen toekomst veilig te stellen. Om dit te laten slagen, is het nodig dat we ons met elkaar committeren aan een gezamenlijk kader. Dat wordt geboden door de democratische rechtsstaat.

Kenmerkend aan de democratie is juist dat ze binnen de afgesproken kaders ruimte laat aan minderheden en vrijheid biedt aan afwijkende standpunten. Alleen als we ons daar



steeds weer voor openstellen, lukt het om met elkaar een gezamenlijke, publieke ruimte in stand te houden die dienstbaar kan zijn aan het goede leven. En politici kunnen daarin vooropgaan.

*Bij zijn aantreden ging het kabinet Balkenende IV voortvarend aan de slag. De eerste honderd dagen zijn immers cruciaal, zo luidt een politieke vuistregel. Dat deden de bewindsliden echter niet door allerlei plannen te presenteren of nota's te laten schrijven. Nee, ze gingen de eerste honderd dagen van hun ambtstermijn het land in. Daar luisterden ze naar burgers, organisaties, verenigingen, ondernemers, bestuurders en vele anderen. Hiermee benadrukten de kabinetsleden dat ze wilden luisteren – en dus wilden zoeken naar het gezamenlijk goede voor de samenleving.*

*Hoe mooi zou het zijn als het volgende kabinet zijn eerste honderd dagen gebruikt om te luisteren, in gesprek te gaan of zelfs 'stage' te lopen. Laat het volgende kabinet honderd dagen het land intrekken – fysiek of digitaal. En goed voorbeeld in de landelijke politiek kan natuurlijk navolging vinden in de lokale praktijk. Nieuwe wethouders, burgemeesters of zelfs raadsleden, laat ze hun ambtstermijn beginnen met een vergelijkbare 'maatschappelijke diensttijd'.*

### Het goede zoeken

Kioskbezoekers zijn niet op elkaar betrokken of aan elkaar toegewijd. De christelijke *ecclesia* zet een beeld neer van hoe het anders zou kunnen. Ook in de kerk zitten mensen van allerlei pluimage. Wat deze kerkgangers echter met elkaar verbindt, is hun overtuiging dat ze er in principe niet alleen voor zichzelf zitten.

De *ecclesia* is een verzameling mensen die zich uit het dagelijkse leven laten wegroepen, om iets dat groter is dan zichzelf te erkennen, te ervaren en te eren. Datzelfde is nodig in de politiek. Onze politieke relaties moeten gericht zijn op het zoeken naar het *gezamenlijk goede*: naar hoe samen vrede te zoeken en hoe elkaar recht te doen.<sup>8</sup>

Het beeld van hoe de kerk bedoeld is, het ideaal van de christelijke *ecclesia*, maakt de kerk tot een oefenplek in toewijding aan elkaar en aan het goede. En zelfs als het in de praktijk moeilijk blijkt dit volledig te realiseren, blijft het ideaal voor velen een bron van inspiratie en het nastreven waard. Ook als het in de kerk even niet leuk is, blijven veel mensen zich eraan verbonden voelen.

Dezelfde toewijding is ook een belangrijk ingrediënt voor de levensvatbaarheid van een politieke orde.<sup>9</sup> Toewijding is een blijvende betrokkenheid op iets; het is jezelf geven zonder er van tevoren al iets voor terug te willen krijgen. Je zit niet alleen in de politiek voor jezelf, en als inwoners van Nederland leven we niet alleen voor onszelf.

Politici zullen van nature nauw in contact staan met hun eigen partijachterban en rond verkiezingstijd proberen mensen te overtuigen om op hen te stemmen. Maar ze mogen ook aan de knoppen van de democratische rechtsstaat zitten. Het beleid dat zij uitzetten, kan de gemeenschappelijkheid van de samenleving opbouwen of beschadigen; het effect treft niet alleen hun eigen achterban.

Zouden we politiek als zoektocht naar het gezamenlijk goede nog wat verder kunnen vorm kunnen geven? Hoe zouden politici hun toewijding aan het gezamenlijk goede kunnen oefenen?

*Een manier om 'minder kiosk' en 'meer kerk' te bereiken, is om geen tegenstellingen of voor- en tegenkampen te creëren waar dat niet hoeft. Sinds enige tijd bestaat in de Tweede Kamer de vervelende gewoonte om moties in te dienen om andere partijen te dwingen kleur te bekennen. Niet zelden gaat zo'n motie helemaal niet over beoogde wetgeving, maar alleen om een politieke uitspraak. Niet voor niets bestempelde TV-komiek Arjen Lubach dit fenomeen tot 'ZelfproMotie'.*

*Moties indienen wordt zo een methode om een bepaald signaal af te geven, in plaats van verbeteringen in het land door te voeren. En dat in een tijd waarin de werkdruk in de Tweede Kamer stijgt en de aandacht steeds verder versnipperd. Zou het kunnen helpen als politici zich ook kunnen onthouden van stemmen, in plaats van ergens vóór danwel tegen te moeten zijn en zo ongewild in polarisatiedynamiek of symboolpolitiek verwickeld te raken? In het Europees Parlement behoort de stemoptie 'onthouding' al lang tot de gebruikelijke mogelijkheden. Dit kan ook in ons nationale parlement.*

*Zo kan iedere deelnemer aan het publieke debat er op een eigen manier voor kiezen om het spel niet mee te spelen wanneer een kwestie op een onnodig polariserende manier wordt geframed.*

### Ruimte laten voor imperfectie

Behalve de plek van het gezamenlijke en het goede, zou de christelijke *ecclesia* ook de plek moeten zijn waar ruimte is voor imperfectie. Deze ruimte ontbreekt nogal eens in het publieke debat. Men verwacht van de ander – en zeker van de politiek – perfecte controle en bevestiging van het eigen gelijk, en voor zichzelf een maakbaar leven waarin alles precies gaat zoals we dat willen.

Deze houding, waarin we doen alsof we het leven zelf kunnen inrichten, heeft tot gevolg dat we onszelf en vooral ook anderen continu verantwoordelijk houden voor het verloop ervan. Elke onjuiste verhouding of elke smet is dan te herleiden tot 'schuldigen'. Politiek kan hierdoor vervallen tot een giftige *blame game*.

Deze eindeloze verantwoordelijkheid is ondraaglijk. In een

situatie waarin weinig ruimte is voor imperfectie, is ook weinig ruimte voor degene die tekortschiet.<sup>11</sup> Ook in de politiek en bij de overheid is het van belang om ruimte te creëren om te leren en te verbeteren, zonder dat schaamte of angst voor vergelding dit in de weg staat. Het openlijk bespreken van morele dilemma's, zoals Gert-Jan Segers dat deed met de spreekwoordelijk geworden meloen van de dividendbelasting, helpt om een lerende politieke houding te creëren.

Natuurlijk, alle mensen, en zeker politici, mogen bevestigd worden op hun daden, en aansprakelijk worden gesteld voor hun fouten. De vraag is wel hoe dit op een goede manier te doen. Aansprakelijkheid, van politici of anderen, kan afhankelijk van de context verschillende doelen beogen: ze kan gericht zijn op compensatie van veroorzaakte schade; op het afgeven van het signaal dat bepaald gedrag moreel onwenselijk is; en/of op het inzetten op een proces van verbetering en herstel. Proportionaliteit bij de afweging hiervan is noodzakelijk.

Bij het ruimte laten voor imperfectie – voor anderen en ook voor jezelf – is het behulpzaam om onze publieke ruimte niet als *eigendom*, maar als *overlevering* te zien. De publieke ruimte is iets dat we zo goed mogelijk willen achterlaten voor volgende generaties.<sup>12</sup> We mogen die overlevering koesteren, bewaren, ermee bezig zijn, ja zelfs veranderen, maar haar niet claimen voor onszelf. Wil de samenleving een vrije samenleving blijven, dan is het zaak dat niemand zich in het middelpunt plaatst en zichzelf tot norm voor allen verheft.

De democratische rechtsstaat helpt om dat met elkaar vorm te geven. Vanuit haar christelijke wortels is de democratische rechtsstaat gebaseerd op rechtvaardigheid vanuit liefde, in

plaats vanuit wraak, haat of woede. Zij is gericht op herstel van relaties naar de toekomst, en niet op *blame* en *claim*, genoegdoening en vergelding.

*Laten politiek, overheidsinstanties en burgers met elkaar het pad van restauratieve rechtvaardigheid bewandelen. Concreet kan dat bijvoorbeeld door één dag in het jaar aan te wijzen waarop we stilstaan bij imperfectie en reparatie. De laatste parlementaire vergaderdag voor de kerst zou bijvoorbeeld een goed moment zijn voor zo'n 'terugblikdag'.*

*Op zo'n dag kan men terugkijken op het afgelopen jaar, openstaande beloftes inlossen, excuses aanbieden aan mensen die je gekwetst hebt. Men kan ook goede voornemens maken voor het nieuwe jaar, en dan niet door fantastische plannen te lanceren, maar door te bepalen wat je komend jaar beter wilt gaan doen dan het afgelopen jaar. Zo creëert deze 'terugblikdag' een symbolisch moment om het nieuwe kalenderjaar in te gaan met hoop én realisme, met vernieuwde inspiratie en herstelde relaties.*

*Ook burgers kunnen hier overigens aan bijdragen, bijvoorbeeld door niet alleen in de pen te klimmen als de politiek weer iets fout heeft gedaan, maar ook van zich te laten horen wanneer ze blij zijn met een bepaald politiek besluit.*

### Tot slot

Een vredevolle en rechtvaardige *ecclesia* is een hoopvol beeld. En wie hoopt, moet toegewijd durven werken. We mogen ons oefenen in de vaardigheid om conflicten op een constructieve manier met elkaar op te lossen. Die vaardigheid moeten we als politieke partijen hervinden, willen we bouwen aan een gezond toekomstperspectief van een land waar het niet alleen goed toeven is voor onze eigen kiezers, maar waar aan alle zeventien miljoen inwoners recht wordt gedaan.

## literatuurlijst

- Als Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie zijn we bezig met een meerjarenbe-zinning op het thema globalisering. Vgl. Lambert Pasterkamp, *Geordende globalisering* (Amersfoort: WI ChristenUnie, 2019).
- Rik Torfs, *De kerk is fantastisch* (Utrecht: Kok, 2020).
- Larry Siedentop, *Inventing the Individual: The Origins of Western Liberalism* (Londen: Penguin, 2015).
- Vgl. Samuel Huntington, *Botsende beschavingen: Cultuur en conflict in de 21e eeuw* (Amsterdam: Anthos, 1997) en Tom Holland, *Heerschappij: Hoe het christendom het Westen vormde* (Amsterdam: Athanaeum, 2020).
- Guillaume Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie* (Barneveld: Nederlands Dagblad, 2008).
- Govert Buijs, 'Publieke liefde: Agapé als bron voor maatschappelijke vernieuwing in tijden van crisis' [inaugurale rede] (Amsterdam: Vrije Universiteit, 2012).
- Deze gedachte wordt verder uitgewerkt door Hannah Arendt in het boek *The Promise of Politics* (New York: Schocken, 2007).
- ChristenUnie, 'Vrede zoeken, recht doen. Beginselverklaring van de ChristenUnie' (Amersfoort: ChristenUnie, 2018).  
Zie <https://www.christenunie.nl/grondslag-en-beginselverklaring>
- Vgl. Ernest Renan, *Wat is een natie?* (Amsterdam: Elsevier, 2013).
- Vgl. NOS, 'Klachten over werkdruk in Den Haag: Agenda Tweede Kamer ontploft' (6 juli 2019) via <https://nos.nl/artikel/2292244-klachten-over-werkdruk-in-den-haag-agenda-tweede-kamer-ontploft.html> en NOS, 'Vorig jaar ruim 4100 moties in de Tweede Kamer: Kan dat niet anders?' (25 april 2019) via <https://nos.nl/artikel/2281956-vorig-jaar-ruim-4100-moties-in-de-tweede-kamer-kan-dat-niet-anders.html>.
- Arnon Grunberg ging hierop in, in zijn essay met de titel 'Wie meent dat een ander overbodig is, brengt het kwaad in praktijk' (*Volkskrant*, 29 juni 2020). "Het kwaad is vrijwel altijd vermomd als een strijd tegen het kwaad, wat iedereen zou moeten doen beseffen het kwaad eerst in zichzelf te zoeken, juist ook als men het goede meent te doen."
- Denk aan het klassieke begrip rentmeesterschap. Groen van Prinsterer heeft het over politieke machthebbers die 'Gods stadhouder en dienares' zijn.